

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ»

Семенчук Оксана Олександрівна

УДК 281.96(477.46)(092)+94(477.46)

**ПРАВОСЛАВНІ СВЯЩЕНИЦЬКІ РОДИНИ УМАНЩИНИ
В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

**Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата
історичних наук**

Переяслав-Хмельницький – 2012

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України.

Науковий керівник: кандидат історичних наук, професор
Кузнець Тетяна Володимирівна,
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини,
завідувач кафедри історії України.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Казьмирчук Григорій Дмитрович,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка, завідувач кафедри історії
для гуманітарних факультетів;

кандидат історичних наук
Михайленко Сергій Миколайович,
Яготинський інститут Міжрегіональної академії
управління персоналом, завідувач кафедри
соціальної роботи та соціології.

Захист відбудеться «25» січня 2013 р. о 15⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 27.053.01 у ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» за адресою: 08401, Київська область, м. Переяслав-Хмельницький, вул. Сухомлинського, 30, конференц-зала імені В.О.Сухомлинського.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (08401, Київська область, м. Переяслав-Хмельницький, вул. Сухомлинського, 30).

Автореферат розісланий «__» грудня 2012 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

О. Ф. Глоба

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. З огляду на зміни, що відбуваються упродовж останніх двох десятиріч практично в усіх сферах суспільного життя, українське суспільство все більше повертається до церкви, до традицій української духовності. А так як церква – не тільки засіб організаційного оформлення духовного життя послідовників певної конфесії, а водночас й організація релігійно-політична, бо завжди брала ту чи іншу участь у політиці, то закономірним є зростання інтересу до історії церкви, до її участі у громадсько-політичному житті суспільства, до з'ясування впливу духовенства на формування суспільної думки і т.д. Особливо коли йдеться про Правобережну Україну XIX – початку XX ст., де світська інтелігенція польська за національністю, або українська спольщена, поступово зросійщувалась, то духовним провідникам нації слугувало православне духовенство. Упродовж усього цього часу вплив Православної Церкви на православне українське селянство, яке складало переважну більшість населення правобережних українських земель, був визначальним. Тому вивчення цього впливу викликає закономірний інтерес і наукове дослідження проблеми є актуальним.

Найбільші можливості для поглиблення наукового розпрацювання проблеми впливу церкви загалом та її служителів, зокрема, на суспільно-політичне життя мають дослідження локального характеру. Саме на регіональному рівні можна найглибше зануритись у проблему і за загальною фразою «православне духовенство» показати діяльність конкретних непересічних особистостей з парафіяльних пастирів, які своєю щоденною працею виконували місію духовних провідників.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане у рамках теми наукових досліджень кафедри історії України УДПУ «Суспільні та етноконфесійні трансформації на території Східного Поділля XVII – XX ст.». (Державний реєстраційний номер – 0111u007538, дата і номер супровідного листа – 144/01. 21.09.2011 р.).

Мета і задачі дослідження. Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі комплексного та об'єктивного аналізу джерел персоніфікувати православних священнослужителів Уманщини, виявити найбільші православні священицькі родини, які відігравали помітну роль у національно-культурному житті, а також визначити їх місце і роль у суспільно-політичному житті XIX – початку XX століття.

Для досягнення поставленої мети визначені такі задачі:

- проаналізувати стан наукової розробки теми дослідження, охарактеризувати рівень і повноту її джерельної бази та визначити теоретико-методологічні засади дослідження;
- розглянути Уманське благочиння (територія Уманського повіту) у церковно-адміністративній структурі Київської єпархії;
- з'ясувати майновий стан та освітній рівень православного духовенства Уманщини XIX – початку XX ст.;
- виявити і персоніфікувати найбільші і найвпливовіші православні священицькі родини Уманщини, виокремити непересічних особистостей з

цих родин, дослідити основні віхи їх життєвого шляху та з'ясувати найвагоміші досягнення в їх діяльності;

- визначити місце відомих православних священнослужителів у суспільно-політичному та національно-культурному житті українського народу ХІХ – початку ХХ ст.

Об'єкт дослідження – Православна Церква на Правобережжі ХІХ – початку ХХ століття.

Предметом вивчення є суспільно-політична, релігійно-просвітницька, культурно-освітня діяльність православного духовенства Уманщини досліджуваного періоду, яке перебувало у віданні Уманського Духовного Правління.

Хронологічні межі дослідження охоплюють ХІХ – початок ХХ ст. Нижня межа дослідження охоплює кінець ХVІІІ ст., а саме 1796 рік – час утворення Уманського повіту і відповідно Уманського благочиння. Верхня межа обумовлена ліквідацією Київської духовної консисторії у 1919 році, що викликало зміни у підпорядкуванні Православної Церкви, у її становищі та суспільній значимості.

Територіальні межі дисертаційного дослідження охоплюють територію Уманського повіту (в територіально-адміністративному поділі Київської губернії), що перебувала у віданні Уманського Духовного Правління – місцевого єпархіального органу влади Православної Церкви.

Методи дослідження. Методологічною основою дисертації стали методи історизму, об'єктивності, системності, комплексності та плюралізму. Застосування цих методів дало змогу провести системний аналіз широкого кола різнобічних джерел, які у своєму взаємозв'язку дали змогу персоніфікувати найбільші священницькі родини Уманщини, визначити їх місце та роль у суспільно-політичному житті ХІХ – початку ХХ ст.

На початковому етапі пошуку й опрацювання архівних матеріалів використовувався метод класифікації джерел та критичного аналізу для визначення достовірності й точності фактів. Важливим у дослідженні є метод просопографії, який використовувався для характеристики православних священницьких родин Уманщини, що дало змогу виявити особисті якості окремої особи, родинні зв'язки, дослідити сферу діяльності, кар'єру членів родин, з метою максимально повного відтворення минулого. Більш детально методологічна основа розглядається у першому розділі дисертації.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає у тому, що *уперше* виявлено та персоніфіковано найбільші і найвпливовіші православні священницькі родини Уманщини. *Вперше*: введено до наукового обігу значну кількість нових, невідомих донині, документів із фондів архівосховищ України, завдяки чому істотно розширено джерельну базу дослідження церковної історії; на основі широкого кола нововведених джерел і залучення вже існуючих наведені кількісні та якісні характеристики діяльності священників; складено життєписи найбільш яскравих представників священницького стану та виявлено їх роль у суспільно-політичному, національно-культурному житті ХІХ – початку ХХ ст. *Удосконалено*: підходи до системного аналізу форм і методів діяльності православного духовенства у суспільно-політичному та національно-культурному

житті; трактування ролі православного сільського парафіяльного духовенства не як ворожого українству, а як суспільного стану найближчого до широких мас. *Отримали подальшого розвитку:* персоналістичний підхід до виміру церковно-історичного життя та можливість розширення історико-біографічних досліджень; характеристика сільського парафіяльного духовенства як носія національних традицій в протизагальному вищому щаблі церковної ієрархії.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що основні висновки і положення можуть бути використані при написанні узагальнюючих праць з історії України, окремих праць з історії рідного краю, а також праць із церковно-релігійної тематики. Зібрані та систематизовані матеріали можуть слугувати при підготовці навчально-методичних, історико-краєзнавчих, науково-популярних праць та прислужитися у практичній викладацькій діяльності.

Особистий внесок здобувача. Усі результати, представлені у дисертації, отримані самостійно. Наукові статті здобувача у фахових виданнях є одноосібними.

Апробація результатів дослідження. Основна концепція дослідження, його окремі аспекти знайшли відображення у доповідях на конференціях: Других Уманських краєзнавчих читаннях пам'яті Данила Щербаківського «Регіональні проблеми української історії та культури» (19 грудня 2008 р., м. Умань); Першій Уманській історико-біографічній конференції «Історія Уманщини в іменах» (Умань, 12 березня 2010 р.); Міжнародній науково-теоретичній конференції «Формування сучасного архітектурного середовища історичних міст на основі реабілітації історико-містобудівної спадщини» (Умань, 1 жовтня 2010 р.); Четвертій Міжнародній науковій конференції «Актуальні питання вітчизняної, світової історії та історії науки: пошуки, роздуми, знахідки» (Луганськ, 20–21 квітня 2011 р.); ХІХ Міжнародній науковій конференції студентів і молодих учених «Наука і вища освіта» (Запоріжжя, 21–22 квітня 2011 р.); VII Міжнародній науковій конференції «Знаки питання в історії України: парадигми соціальної історії» (Ніжин, 13–14 травня 2011 р.); Міжнародній науковій конференції «Актуальні проблеми археології, історії та історичного краєзнавства Буго-Дніпровського межиріччя» (присвяченій 110-й річниці з дня народження Г.Ю. Храбана) (Умань, 26-27 квітня 2012 р.); Третій Уманській історико-біографічній конференції «Історія Уманщини в іменах» (Умань, 19 березня 2012 р.).

Публікації. За матеріалами дисертаційного дослідження опубліковано 8 наукових праць, з яких 4 статті – у фахових виданнях, затверджених МОНмолодьспорту України.

Обсяг і структура роботи обумовлена метою, завданнями, проблемно-хронологічним принципом дослідження. Відповідно до цього робота складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (305 позицій), додатків (3 таблиці). Загальний обсяг дисертації становить 176 сторінок. Повний обсяг дисертації – 245 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У вступі обґрунтовано актуальність роботи, сформульовано мету та основні завдання дисертації, визначено об'єкт і предмет дослідження, окреслено хронологічні та територіальні межі наукового пошуку, акцентовано увагу на новизні

та практичному значенні результатів, представлено відомості про апробацію матеріалів.

У першому розділі – «*Стан наукової розробки проблеми*» – проаналізовано ступінь дослідження проблеми, схарактеризовано джерельну базу та визначено теоретико-методологічні засади дослідження.

Історіографічний огляд літератури з церковної історії, котра слугувала відтворенню історичного тла досліджуваної теми, базується на аналізі чотирьох основних концептуальних ліній: дореволюційної, радянської, діаспорної та пострадянської.

Дореволюційну історіографію Православної Церкви в Україні складають роботи О. Лотоцького¹, В. Шульгіна², М. Новаковського³, Ф. Воропонова⁴, В. Семевського⁵, В. Мілютіна⁶, Д. Толстого⁷, М. Петрова⁸, І. Фуделя⁹ та ін. Характерною рисою всієї дореволюційної російської історіографії є те, що події викладалися у загальноросійському, імперському контексті. Парафіяльне духовенство Російської Православної церкви вперше досліджувалось представником російської церковно-історичної науки другої половини ХІХ – початку ХХ століття П. Знаменским¹⁰. Отже, дореволюційна історіографія Православної Церкви дотична нашої теми створила можливість визначити державно-церковні стосунки, суспільне становище церкви і лише окремими вкрапленнями про парафіяльне духовенство сприяла створенню цілісного уявлення про найнижчу структуру церковної ієрархії.

Радянська історіографія Православної Церкви за пріоритетні напрямки досліджень мала політичну орієнтацію й економічне становище церкви як структури. В ній досить чітко виділяються два напрямки: популярний, характерний для 20-30-х років ХХ століття та науково-історичний, який у 60-х роках був включений до галузі наукового атеїзму. До першого напрямку можна віднести працю російського вченого М. Нікольського «История русской церкви»¹¹. Вона вважалась найвищим досягненням довоєнної церковної історіографії. Наприкінці 20-х рр. здійснювались дослідження національних аспектів української історії. У цьому контексті яскравим явищем стало дослідження В. Фаворського¹². Наприкінці 60-х років ХХ ст. вперше в радянській історіографії запанувала відверта негативна

¹ Лотоцький О. Сторінки минулого / О. Лотоцький. – Варшава, 1934. – Т. 21, ч. 3. – 393 с.

² Шульгин В. Я. Юго-Западный край под управлением Д. Г. Бибилова (1838–1853) / В. Я. Шульгин // Древняя и новая Россия. – 1879. – № 5-6. – С. 5–131.

³ Новаковський М. Подробное исчисление выкупных и оброчных денег за крестьянские земли в помещичьих имениях Киевской, Подольской и Волынской губерниях / М. Новаковский. – К., 1861. – 143 с.

⁴ Воропонов Ф. Крестьянская реформа в Юго-Западном крае: По личным воспоминаниям / Ф. Воропонов // Вестник Европы. – 1900. – Т. 4-5 (авг.). – С. 752–804.

⁵ Семевский В. И. Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX в. / В. И. Семевский. – М.; СПб., 1888. – Т. 2 : Крестьянский вопрос в царствование императора Николая I. – 625 с.

⁶ Милютин В. О. О недвижимых имуществах духовенства в России / В. О. Милютин. – М., 1861. – 572 с.

⁷ Толстой Д. А. Римский католицизм в России : ист. исслед. : в 2 т. / Д. А. Толстой. – СПб., 1876. – Т. 1-2.

⁸ Подолия : (ист. описание). – СПб., 1891. – 299 с.; Волынь : (ист. судьбы Юго-Западного края). – СПб., 1888. – 288 с.

⁹ Фудель И. К реформе приходских попечительств / И. Фудель. – М., 1894.

¹⁰ Знаменский П. В. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра Великого / П. В. Знаменский. – Казань, 1873. – 851 с.

¹¹ Никольский Н. М. История русской церкви / Н. М. Никольский. – 3-е изд. – М.: Политиздат, 1985. – 448 с., ил.

¹² Фаворський В. Церква та національний рух на Україні в XVI–XVII ст. / В. Фаворський. – К.; Х.: Держвидав України, 1929. – 121 с.

оцінка православного духовенства з точки зору реакційності його національних функцій.

У той же час, паралельно з відносно слабкою радянською історіографією церкви з'являлися праці діаспори з вивчення церковної історії. Емігрантські школи українського та російського походження демонстрували відмінні концептуальні підходи.

Представляли українську емігрантську історіографію світські та церковні історики – О. Лотоцький¹³, Д. Дорошенко¹⁴, І. Власовський¹⁵, Н. Полонська-Василенко¹⁶, М. Грушевський¹⁷, А. Річинський¹⁸. Діаспорні вчені досліджували історію церкви у кардинально протилежному радянській історіографії форматі. Вони доводили, що існував український вплив на Російську Православну Церкву, засуджували уніфікацію, що слугувала «одержавленню» Православної Церкви, акцентували увагу на збереження її самобутніх рис, виопуклювали приклади національної свідомості її ієрархів.

Із проголошенням незалежності України розпочинається новий етап розвитку вітчизняної історіографії, що стосується насамперед переосмислення історії українських земель у складі Російської імперії, зокрема зростає зацікавленість науковців до історії церкви. Про це свідчать монографії А. Зінченка¹⁹, Г. Надтока²⁰ та В. Меші²¹. Інтерес також викликає період національного відродження, що знайшло відображення у працях В. Литвина²², Я. Грицака²³, О. Реєнта²⁴ та ін. Розширилася проблематика та зростає об'єктивність досліджень. Так, у 1994 р. опубліковано тритомну працю «Історія церкви та релігійної думки в Україні». Автор першої і другої книг В. Ульяновський²⁵. Автори третьої книги О. Крижанівський і

¹³ Лотоцький О. Сторінки минулого / О. Лотоцький. – Варшава, 1934. – Т. 21, ч. 3. – 393 с.

¹⁴ Дорошенко Д. Православна церква в минулому і сучасному житті українського народу / Дмитро Дорошенко. – Берлін, 1940. – 69 с.

¹⁵ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви / І. Власовський ; Українська Православна Церква Київського Патріархату. – [Репр. вид.]. – К., 1998. – Т. 4, ч. 1. – 384 с.

¹⁶ Полонська-Василенко Н. Д. Історія України : у 2 т. / Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко. – [4-те вид., стер.] – К. : Либідь, 2002. – Т. 1 : До середини XVII. – 591 с. – Бібліогр. : с. 525–531; Т. 2 : Від середини XVII століття до 1923 року. – 608 с. – Бібліогр. : с. 600–606.

¹⁷ Грушевський М. З історії релігійної думки в Україні / Михайло Грушевський ; [ред. Куликовський]. – Вінніпег ; Мюнхен ; Детройт, 1962. – 160 с.

¹⁸ Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості / упоряд. : А. Колодний, О. Саган. – К. : Світ Знань, 2000. – 432 с.

¹⁹ Зінченко А. Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. / А. Л. Зінченко. – К., 1994. – 178 с.

²⁰ Надтока Г. М. Православна церква і процес українського національного відродження 1900–1917 років / Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка / Геннадій Михайлов Надтока. – К., 1996. – 110 с.; Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900-1917 років: соціально-релігійний аспект / Геннадій Михайлович Надтока. – К.: Знання, 1998. – 270 с.

²¹ Меша В. Г. Конфесійний та суспільний аспекти розвитку православної церкви в Україні 1875–1900 років / Володимир Григорович Меша. – Донецьк : Норд-Прес, 2007. – 354 с.

²² Литвин В. М. Історія України : у 3 т. / В. М. Литвин. К., 2005. – Т.2 : Кінець XVIII – початок XX ст. – 760 с.

²³ Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. / Грицак Я. Й. – К. : Генеза, 2000. – 360 с.

²⁴ Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О. Реєнт ; Ін-т історії України НАН України. – К., 2003. – 340 с.

²⁵ Ульяновський В. І. Історія церкви та релігійної думки в Україні : навч. посіб. : у 3 кн. Кн. 1 : Середина XV – кінець XVI століття / В. І. Ульяновський. – К. : Либідь, 1994. – 252 с.

С. Плохій²⁶ досліджували історію церкви кінця XVI – до середини XIX ст. Історія інституційного розколу Православної Церкви в Україні піддана аналізу в дослідженнях О. Ігнатуші²⁷, Н. Шип²⁸, Н. Стоколос²⁹, В. Силантьєва³⁰. Значним кроком у подоланні ідеологічних нашарувань з проблеми церковної історії, а саме її економічного розвитку стала праця О. Крижанівського³¹. У багатьох наукових статтях збірки “Історія православної церкви в Україні”³² здійснено спробу послідовного висвітлення найважливіших подій з історії православ’я, аналізується його стан на землях Придніпровської України.

Спроба представити здобутки історіографії, жорстоко обмеживши їх об’єктом, хронологією та географією нашого дослідження, багато місця не займе. Бо тільки останнім часом увагу дослідників привертає локальна історія і тільки віднедавна в українській історіографії стала простежуватися тенденція поступового відходу від так званої подієвої історії. Усе більшого поширення набуває історико-антропологічний підхід до вивчення минулого, коли в центрі уваги дослідників опиняються конкретні люди з їхніми ідеалами, уявленнями та стереотипами поведінки. Такі трансформації потребують як удосконалення методології досліджень, так і розширення джерельної бази.

У межах досліджуваного нами географічного поля, в означених хронологічних межах і на рівні парафіяльного життя виконані наукові праці О. Скус³³ та Т. Кузнець³⁴. Загальна характеристика православного духовенства Уманщини, здійснена в монографії останньої, стала спонукальним мотивом до поглиблення наукового пошуку, що і визначило тему нашого дослідження.

Таким чином, вище згадувані праці тією чи іншою мірою торкалися окремих питань стану православного духовенства, зокрема, суспільно-політичної, національно-культурницької, освітньої діяльності в Україні у XIX – на початку XX ст. Істориками дореволюційної, радянської та пострадянської доби, а також дослідниками з української діаспори, досліджувалась історія Православної Церкви в Україні, проте предметом спеціального дослідження обрана тема не була. Пропоноване дослідження є спробою з урахуванням наукових доробків попередників проаналізувати зібраний багатий фактичний матеріал з архівних і опублікованих джерел і персоніфікувати найвпливовіші священицькі родини, виокремити непересічних представників цих родин і показати їх участь у суспільно-

²⁶ Крижанівський О. П. Історія церкви та релігійної думки в Україні : навч. посіб. : у 3 кн. Кн. 3 : Кінець XVI – середина XIX століття / О. П. Крижанівський, С. М. Плохій. – К. : Либідь, 1994. – 336 с.

²⁷ Ігнатуша О. М. Інституційний розкол православної церкви в Україні : генези і характер (XIX ст. – 30-і рр. XX ст.) / О. М. Ігнатуша. – Запоріжжя : Поліграф, 2004. – 440 с.

²⁸ Шип Н. А. Церковно-православний рух в Україні (початок XX ст.) / Н. А. Шип ; Ін-т історії України НАН України. – К., 1995. – 66 с.

²⁹ Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 09.00.11 “Релігієзнавство” / Н. Г. Стоколос. – К., 2003. – 37 с.

³⁰ Силантьєв В. І. “Обновленський” рух кінця XIX століття – 20-х років XX століття в російській та українській православних церквах : історіогр. огляд // Історична пам’ять. – 2004. – № 1. – С. 135–143.

³¹ Крижанівський О. П. Церква в соціально-економічному розвитку Правобережної України : XVIII – перша половина XIX ст. / О. П. Крижанівський. – К. : Вища шк., 1991. – 125 с.

³² Історія православної церкви в Україні : збірка наук. пр. – К. : Четверта хвиля, 1997. – 292 с.

³³ Скус О. В. Релігійна палітра Уманщини 1793–1917 років : моногр. / О. В. Скус. – Умань : Видавець Сочинський, 2009. – 266 с.

³⁴ Кузнець Т. В. Православне духовенство Уманщини XIX – початку XX століття : моногр. – К. : Видавн.-полігр. центр “Київський ун-т”, 2006. – 607 с.

політичному та національно-культурному житті XIX – початку XX ст. Як свідчить історіографічний огляд цей сегмент історії Православної Церкви потребує дослідницьких зусиль науковців.

Науковий пошук забезпечило використання архівних справ Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (далі – ЦДІАК України), державних архівів Київської (далі – ДАКО), Черкаської областей (далі – ДАЧО). Особливе значення для даної наукової розвідки мають фонди Ф. 127 – Київська духовна консисторія в ЦДІАК та Ф. 833 – Уманський повітовий суд з ДАЧО. Значна кількість джерел була введена в обіг уперше.

Аналіз джерел, що містяться у названих фондах, дали можливість персоніфікувати окремі священицькі родини регіону, виявити особливості їхнього життя, висвітлити роль членів родин у суспільно-політичному житті, а також виявити кількісний та якісний склад православного духовенства Уманщини зазначеного періоду.

Неабияку роль для здійснення дослідження мали законодавчі акти Російської імперії XIX ст., зокрема, Повне зібрання законів Російської імперії³⁵. Особливо важливим для перевірки достовірності інших джерел слугувала довідково-статистична інформація, яка міститься у джерелах статистичного характеру – «Пам'ятних книгах Київської єпархії»³⁶, «Клірових відомостях церков Уманського повіту» (у роботі використано 21 книга, деякі використані вперше), «Сповідних розписах Уманського повіту».

Використання публікацій часописів «Киевские епархиальные ведомости», «Труды Киевской Духовной Академии», «Руководство для сельских пастырей», «Киевская старина» дало можливість відтворити окремі фрагменти значних подій у житті священиків, подати промови активних діячів Православної Церкви, виявити інформацію про адміністративні одиниці та їхні зміни на теренах України, висвітити фінансове становище православних храмів, стан освіти та забезпечення її викладацьким складом, загалом усебічний хід розвитку, проблеми та перспективи православ'я у краї.

Використані невеликі за кількістю й обсягом документи Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського, що містять інформацію про діяльність Державної думи (III та IV), про діяльність її комісій та відділів у справах Православної Церкви: матеріальне забезпечення православного духовенства, будівництво та благоустрій храмів, забезпечення освітнього рівня сільських приходів (учителів та учнів).

Встановлено імена парафіяльних ієреїв повіту та перевірена достовірність уже відомих з їх життя фактів з видань довідкового характеру – адрес-календарів.

Методологічну основу дисертаційного дослідження складає сукупність принципів і методів пізнання, спрямованих на об'єктивне, всебічне висвітлення фактів, явищ та подій. Визначальними серед них є загальні засади науковості, історизму, об'єктивності, системності, плюралізму, пріоритету конкретної істини.

³⁵ Полное собрание законов Российской империи : (собр. 1-е) : в 45 т. – СПб., 1830. – Т. 23. – 965 с.

³⁶ Памятная книжка Киевской епархии на 1882 год. – К., 1882. – 262 с.; Памятная книжка Киевской епархии на 1910 год / сост. под ред. протоиерея С. Трегубова. – К. ; Одеса, 1910. – 552 с.

Головними методологічними принципами є взаємозв'язок загального, особливого і специфічного, конкретний аналіз визначеного явища в певних умовах, а також принцип адекватної інтерпретації текстів джерел.

Застосування цих принципів дало змогу провести системний аналіз широкого кола різнобічних проблем, які у своєму взаємозв'язку персоніфікували священицькі родини, визначили їх місце, роль, характер у житті ХІХ – початку ХХ ст.

У другому розділі – «*Територія Уманського благочиння в структурі Київської єпархії*» – розглянуто місце Уманського благочиння у церковно-адміністративній структурі Київської єпархії.

У роботі зазначено, що у 1796 році перед керівництвом новоствореної Київської єпархії постало завдання влаштування єдиної системи єпархіального управління, внутрішнього і зовнішнього облаштування повернутих з унії у православ'я церков, встановлення точних і єдиних правил вступу у священство, охорони православ'я від наступу католицтва та уніатства, а також від переслідування православних священиків поміщиками-іновірцями, поширення освіти серед православного духовенства. Першим кроком на шляху вирішення цих завдань був реєстр усіх існуючих православних церков на території новоствореної Київської єпархії. За цим реєстром з колишніх губерній до Київської переходили деякі повіти, в їх числі був і Уманський (111 церков). Територію єпархії було поділено на церковні округи (протопопії – скасовані у 1841 р.), якими управляли Духовні Правління. На 12 повітів єпархії створено 11 Духовних Правлінь. Без Духовного Правління залишався тільки Київський повіт, який мав підпорядковуватися безпосередньо Київській духовній дикастерії.

Духовні Правління поділяли належні їм церкви на благочинницькі округи (по 10–15) і затверджували благочинних, які обиралися вільними голосами духовенства та мирян. Через різні причини склад благочинних округів неодноразово змінювався. У ХІХ ст. населення Уманщини було досить релігійним, у краї переважало православ'я. Уманський повіт мав 147 штатних парафій, об'єднаних у 7 благочинницьких округів. У кожному окрузі Духовні Правління обирали по 2 кандидати з протоієреїв чи священиків, які своєю освітою і взірцевою поведінкою вирізнялися та мали бажання до відповідної служби. Хоч інститут благочинних, як суто виконавчий орган, виник пізніше, ніж протопопії, він в ході подальшого розвитку церковного життя виявився ефективним у протистоянні самодержавницькому курсу на централізацію і бюрократизацію церковного апарату. Із 1862 р. затверджено благочинних помічників, а з 1868 р. – благочинницькі ради.

У 1874 році було утворено Уманське вікаріатство. Вікарій був настоятелем Києво-Братського монастиря і ректором Київської духовної академії. У його віданні були усі духовні навчальні заклади Київської єпархії та Уманський і Липовецький повіти Київської губернії. Це два південні повіти, доволі віддалені від Києва, які займали значну частину площі губернії, були досить густонаселеними. Уманський повіт за чисельністю населення був другим після Київського повіту, а за величиною площі займав третє місце серед 12-ти повітів губернії. До того ж, на території Уманського повіту було 147 православних храмів, а це більше, ніж у Київському повіті з містом, бо там їх нараховувалось 138. В усіх інших повітах губернії церков було значно менше. Варто зазначити, що до приєднання Правобережної України до

Російської держави, Уманщина перебувала під потужним впливом католицької і греко-католицької церков. З метою його викорінення на такій обширній території, Уманський повіт перебував у зоні особливої уваги єпархіального керівництва Православної Церкви. Тому то і створене було Уманське вікаріатство.

У розділі III – «Православне духовенство Уманщини XIX – початку XX ст.: майновий стан та освітній рівень» – окреслено економічне становище духовенства, джерела фінансування та рівень освіти.

Для покращення становища духовенства, на початку XIX ст. уряд вдається до розширення прав та привілеїв останнього. Було видано ряд указів: 1801 р. – скасування тілесних покарань для духовенства, 1804 р. – звільнення від подушної податі, 1821 р. – постоїв, земської повинності, від військової служби. З XVIII ст. до 1842 року православне духовенство в Київській єпархії підтримувало своє фінансове становище за рахунок прибутків від землі, від добровільних пожертв прихожан, від плати за треби. А у 1842 р. вже була розроблена чітка система штатів церков. Усі сільські причти розподілено на сім класів залежно від числа парафіян. Священик отримував до 180 рублів на рік. Але з 1860 р. виплата заробітку духовенству стала нерегулярною, що викликало пошуки додаткових фінансових джерел, зокрема за рахунок добродійного подання прихожан. В окремих випадках рішенням сільських сходів утримання причтів здійснювали селянські громади. Поміщиків зобов'язано виділити для причтів 33 дес. землі.

Розширення церковного землеволодіння не залишило байдужими поміщиків, а особливо поляків-землевласників. Вони під різними приводами захоплювали церковні землі та інші угіддя. Такі випадки часто траплялися на Уманщині, свідченням чого є збережені в архівах судові справи, які розглядали питання переділу церковного землеволодіння сіл повіту. Захоплені насильно й відмежовані церковні землі частково поверталися у власність православних причтів, але і це не допомагало повністю вирішити проблему забезпечення парафіяльного духовенства. Для поліпшення матеріального забезпечення православного духовенства церковне керівництво пропонувало дозволити духовенству орендувати маєтки й окремі господарства. Така практика на Уманщині не набула значного поширення, та все ж окремі священнослужителі скористалися наданим дозволом. В Уманському повіті православні церкви та їх причти були загалом добре забезпечені землею. Земельні наділи парафіяльних церков сягали, як правило, більше 33 десятин. За даними Л. Похилевича, який наводить величину земельного наділу 106 з 146 церков Уманщини, у 60-х роках XIX ст. більшість церков володіла земельними угіддями від 34 до 60 десятин, а 33 дес. землі мали в користуванні тільки 7 церков, понад 20 церков були наділені значно більшими земельними ділянками.

Наприкінці XVIII ст. поступово утвердилась спадковість духовного звання. Духовні школи перетворились у станові. Дітей духовенства церковна влада намагалася не відпускати з духовного стану і в цьому їй сприяв уряд. Їх було охоплено навчанням, або відразу призначено членами церковних причтів. Але з огляду на те, що сім'ї духовенства були, як правило, багатодітними, то з часом у духовному відомстві скупчувалось багато зайвих людей. Тому уряд був змушений здійснити заходи для зменшення духовного стану. 26 травня 1869 року було видано імператорське повеління і розпорядження Св. Синоду «Про відкриття дітям

православного духовенства шляхів до забезпечення свого існування на всіх поприщах громадянської діяльності». Цим було розірвана замкнутість духовного стану і діти духовенства, що не прагнули духовної служби, отримували нові громадянські права, а разом з ними і можливість здійснення кар'єри на військовій, державній, дипломатичній та інших службах. Ті ж діти духовенства, хто прагнув реалізувати себе на духовно-церковному поприщі мали здобути спеціальну духовну освіту. Її послідовні ланки були такими: духовне училище, духовна семінарія, духовна академія. Існуюча система духовної освіти слугувала підготовці кадрів священнослужителів, а відтак до навчальних закладів приймалися лише хлопці. Доньки ж священнослужителів могли здобути освіту або в світських навчальних закладах, або в Київському училищі дівичь духовного звання.

У розділі IV – «*Священицькі родини Уманщини та їх місце в суспільному житті регіону*» – персоніфіковано найбільші і найвпливовіші священицькі родини Уманщини, досліджено основні віхи їх життєвого шляху, висвітлено значення діяльності священників найвідоміших родин повіту.

Персоніфікація православного кліру Уманського благочиння уможливила виділити найбільші священицькі родини Уманщини XIX – початку XX ст. Це: *Молчановські*: Василь, Никифор, Порфирій Никифорович, Григорій Никифорович, Андрій Порфирович, Микола Порфирович – 6 священнослужителів; *Гов'ядовські*: Михайло Зіновійович, Афанасій Зіновійович, Феодосій – 3 священнослужителі; *Павловичі*: Олександр, Михайло, Прокопій Михайлович, Афанасій, Лука, Михайло Лукич – 6 священнослужителів; *Крижановські*: Сава, Григорій Савович, Іван Григорович, Вукол Григорович, Харлампій Ігнатович, Павло Микитович, Лаврентій Микитович, Василь, Олександр Васильович, Микола Олександрович, Аполінарій Єрмолайович, Євфимій Федорович – 12 священнослужителів; *Дзбановські*: Іоанн, Афіноген (Афанасій), Андрій Афіногенович, Микола Андрійович, Василь Андрійович, Василь, Микита Васильович, Гавриїл Микитович, Віктор Федорович, Тихін Федорович, Лука – 11 священнослужителів; *Панасевичі*: Моїсей Федорович, Михайло Іакович (Якович), Антоній Якович, Петро Антонійович, Євгеній Антонійович – 5 священнослужителів; *Атаназевичі*: Федір, Макарій Федорович, Іоанн Макарович – 3 священнослужителі; *Олтаржевські*: Наркіс Іустинович, Петро Наркісович – 2 священнослужителі; *Нестеровичі*: Гавриїл, Іоанн Гавриїлович, Іоанн (Іриней) Іоаннович – 3 священнослужителі.

Кожна священицька родина зберігала та продовжувала традиції православного богослужіння від діда-прадіда, незважаючи на те, що в 1867 р. станова замкненість духовенства була послаблена (заборонено передавати у спадок священицьке місце в парафії, а діти церковнослужителів утратили право належності до духовного стану). Це не завадило деяким родинам протягом століття тримати в руках парафії. Так, Дзбановські ціле століття керували парафіянами сіл Ропотухи та Кузьминої Греблі.

Часто священицькі сім'ї були багатодітними. У першій половині XIX ст. станова замкненість духовенства сягала тієї межі, за якою священицькі посади закріплювалися архієрейськими резолюціями за доньками священників і переходили до їхніх чоловіків, а чоловіками ставали молоді священники, які походили зі священицького роду. Таким чином відбувалося розширення родин. Так, у процесі

дослідження встановлено, що дружина священника Михайла Гов'ядовського – Дар'я була донькою протоієрея Порфирія Никифоровича Молчановського; дружина священника Миколи Андрійовича Дзбановського – Марина (Марія) була донькою Григорія Никифоровича Молчановського; дружина Андрія Порфировича Молчановського – Параскева була донькою протоієрея Прокопія Павловича; дружина Феодосія Гов'ядовського – Клавдія було донькою священника Василя Дзбановського; друга донька протоієрея Прокопія Михайловича Павловича – Єфросинія була дружиною священника Таращанського повіту Анастасія Атаназевича (не виключення, що з Атаназевичами Уманського повіту були у родинних зв'язках); донька священника Павла Микитовича Крижановського – Лариса була дружиною священника Костянтина Буйницького. Священицька родина Буйницьких не входить у межі нашого дослідження, але зазначимо, що вона також сформувала священицьку династію, представниками якої (окрім Костянтина) були Іоанн та Фавст. Донька Аполінарія Єрмолайовича Крижановського – (ім'я не відоме) була дружиною священника Іоанна Каковського (зазначимо, що Іоанн Каковський також походив з великого священицького роду, який, крім нього, продовжив Андрій Федорович та, припускаємо, його брати – Фома Федорович (Васильківський повіт), Іоанн Федорович (Київський повіт) та Микита Федорович (Бердичівський повіт). Донька священника Микити Васильовича Дзбановського – (ім'я не відоме) була дружиною священника Андрія Вишневського, також представника священицької родини (інші члени родини – ієреї Андронник та Василь).

Священики обіймали привілейоване становище у величезній армії чиновників урядового підпорядкування й на рівні з ними отримували державні нагороди. Для їх відзнак з 1796 р. вводилися ордени, митри, наперсні хрести, набедреники, камилавки тощо. Існувала певна послідовність у нагородженні: набедреник, скуфія, камилавка, наперсний Хрест від Св. Синоду, орден Св. Анни 3-го ступеня, сан протоієрея, орден Св. Анни 2-го ступеня, орден Св. Володимира 4-го ступеня, Палиця, орден Св. Володимира 3-го ступеня, Хрест з кабінету Його Імператорської Величності з прикрасами, орден Св. Анни 1-го ступеня, митра. За нашими підрахунками, священики з досліджуваних родин Уманщини мали такі заохочення та нагороди (зауважимо, що, за відсутністю деяких даних, кількість нагород може бути більшою – *Авт.*): 22 – набедреники, 19 – скуфій, 12 – камилавок, 9 – наперсних Хрестів (Молчановський Порфирій Никифорович, Молчановський Микола Порфирович, Павлович Прокопій Михайлович, Крижановський Павло Микитович, Крижановський Олександр Васильович, Дзбановський Гавриїл Микитович, Панасевич Моїсей Федорович, Панасевич Антоній Якович, Атаназевич Макарій Федорович); 3 – ордени Св. Анни 3-го ступеня (Молчановський Порфирій Никифорович, Крижановський Павло Микитович та Панасевич Моїсей Федорович); 6 – піднесені до гідності протоієрея (Молчановський Порфирій Никифорович, Павлович Прокопій Михайлович, Павлович Лука, Панасевич Моїсей Федорович, Атаназевич Макарій Федорович, Олтаржевський Наркіс Іустинович); 1 – орден Св. Володимира 4-го ступеня (Олтаржевський Петро Наркісович); 1 – орден Св. Анни 1-го ступеня (Нестерович Іоанн (Іриней) Іоаннович); 9 – подяк; 1 – Біблію; 4 – бронзові медалі; 1 – амулет; 2 – срібні медалі; 2 – благословіння Св. Синоду; 6 – архіпастирське благословіння; 3 – грошову нагороду; 2 – піднесені до сану єпископа

(Олтаржевський Петро Наркісович та Нестерович Іоанн (Іриней) Іоаннович), 1 – піднесений до вищого духовного сану єпископа – архієпископа (Нестерович Іоанн (Іриней) Іоаннович). Нагороди давали право ієреям вважатися почесними громадянами суспільства. Приводом до нагородження священнослужителів була, як правило, ювілейна дата служіння або їхня активна діяльність – місіонерська, громадська, просвітня.

Але залучення пастирів до чиновницької верстви не обмежувалося атрибутами зовнішньої відзнаки. На кожного з представників кліру було покладено тягар чисельних обов'язків не лише релігійного, але й світського характеру. Священик був учителем віри і виконавцем таїнств, настоятелем приходу і начальником церковного причту, у складі якого бувало до 10 осіб. Йому доручали функції нотаріуса, які вимагали ведення метричних книг, видачу виписок із них та інших документів церковною печаткою. У соборах він же був скарбником та бібліотекарем, зберігачем дорогоцінностей та старожитностей, охоронцем церковних будівель. Таке поєднання громадських і священницьких обов'язків вимагало особливого порозуміння та співпраці пастира з іншими членами причту, порозуміння із парафіянами.

З досліджуваних нами родин священники виконували такі обов'язки та обіймали такі посади: вчителя (наставника) церковнопарафіяльної школи, вчителя духовного училища, бібліотекаря, наглядача духовного училища, спостерігача шкіл в окрузі, благочинного, помічника благочинного, депутата благочинницького округу, члена благочинницької ради, духовного слідчого, духовника округи, місіонера благочиння, члена Правління при духовному училищі, члена Будівельного комітету, члена будівельної комісії, члена ревізійного комітету при духовному училищі, члена повітового відділення Київської Єпархіальної Училищної Ради, члена Державної Думи, інспектора духовної семінарії, ректора духовної семінарії, ректора духовної Академії.

Усього посади *учителя (наставника) церковнопарафіяльної школи* обіймали 12 священнослужителів: Молчановський Андрій Порфірович, Гов'ядовський Михайло Зіновійович, Гов'ядовський Афанасій Зіновійович, Гов'ядовський Феодосій, Крижановський Павло Микитович, Крижановський Олександр Васильович, Крижановський Микола Олександрович, Дзбановський Василь Андрійович, Панасевич Моїсей Федорович, Панасевич Михайло Іакович (Якович), Панасевич Антоній Якович, Атаназевич Іоанн Макарович; *вчителя духовного училища* – 4 священнослужителі: Крижановський Лаврентій Микитович, Дзбановський Віктор Федорович, Гов'ядовський Афанасій Зіновійович, Олтаржевський Петро Наркісович; *бібліотекаря* – 1 священнослужитель: Павлович Прокопій Михайлович; *наглядача духовного училища (Києво-Подольського)* – 1 священнослужитель: Олтаржевський Петро Наркісович; *спостерігача шкіл в окрузі* – 1 священнослужитель: Павлович Прокопій Михайлович; *благочинного* – 6 священнослужителів: Павлович Прокопій Михайлович, Дзбановський Андрій Афіногенович, Дзбановський Василь Андрійович, Дзбановський Гавриїл Микитович, Панасевич Моїсей Федорович, Крижановський Лаврентій Микитович; *помічника благочинного* – 3 священнослужителі: Молчановський Микола Порфірович, Крижановський Павло Микитович, Панасевич Моїсей Федорович;

депутата благочинницького округу – 4 священнослужителі: Молчановський Порфирій Никифорович, Молчановський Андрій Порфирівич, Дзбановський Віктор Федорович, Крижановський Харлампій Ігнатович; члена благочинницької ради – 3 священнослужителі: Молчановський Порфирій Никифорович, Молчановський Андрій Порфирівич, Крижановський Павло Микитович; духовного слідчого – 2 священнослужителі: Молчановський Андрій Порфирівич, Крижановський Лаврентій Микитович; духовника округу – 4 священнослужителі: Молчановський Порфирій Никифорович, Павлович Прокопій Михайлович, Панасевич Антоній Якович, Атаназевич Іоанн Макарович; місіонера Уманського благочиння – 1 священнослужитель: Молчановський Порфирій Никифорович; члена Правління при Уманському духовному училищі – 1 священнослужитель: Молчановський Порфирій Никифорович; члена Будівельного комітету – 5 священнослужителів: Молчановський Порфирій Никифорович, Молчановський Микола Порфирівич, Гов'ядовський Михайло Зіновійович, Дзбановський Василь Андрійович, Атаназевич Іоанн Макарович; члена будівельної комісії – 1 священнослужитель: Атаназевич Іоанн Макарович; члена ревізійного комітету при Уманському духовному училищі – 1 священнослужитель: Молчановський Микола Порфирівич; члена Уманського повітового відділення Київської Єпархіальної Училищної Ради – 1 священнослужитель: Атаназевич Іоанн Макарович; члена Державної Думи (III) – 1 священнослужитель: Атаназевич Іоанн Макарович; інспектора духовної семінарії (Київської) – 1 священнослужитель: Олтаржевський Петро Наркісович; ректора духовної семінарії (Волинської, Київської) – 1 священнослужитель: Олтаржевський Петро Наркісович; ректора духовної Академії (Київської) – 1 священнослужитель: Олтаржевський Петро Наркісович.

У розділі V – «Духовенство Уманщини в політичній та духовній еліті тогочасного суспільства» – розкрито внесок священнослужителів у громадсько-політичне, та національно-культурне життя українського народу.

У піднесенні національної свідомості суспільства названого періоду була велика заслуга української інтелігенції, вихідців з духовних родин (у нашому випадку – з Уманського повіту), які гідною громадською, просвітницькою та науковою діяльністю зуміли проявити себе справжніми патріотами рідної землі. Це такі відомі особистості, як Молчановський Феодосій Миколайович – відомий археолог, краєзнавець та музейний діяч України початку ХХ ст.; Біляшівський Микола Федотович – відомий український археолог, етнограф, мистецтвознавець та громадський діяч, депутат I Державної Думи. Це були вихідці з сімей сільських священників, які відійшли від родинних традицій, але зробили потужний внесок у відродження, розвиток та збереження української культури.

У роботі розглядаються, яскраві представники української інтелігенції початку ХХ ст., якими постають вихідці зі священницьких родин Уманщини, продовжувачі родинних традицій – Атаназевич Іоанн Макарович, Богданович Сава Никифорович, Населенко Памфіл Тимофійович. В той час коли українська інтелігенція мала продемонструвати реальну вагу в тогочасному українському суспільстві, вони проявили себе на політичному поприщі активними борцями за відстоювання православної віри.

Окремо акцентується увага на діяльності ще одного представника духовної еліти Уманщини, який безпідставно був звинувачений у антирадянській політиці, за що поплатився своїм життям. Це протоієрей Леонтій Гримальський. За сумлінну пастирську працю він був удостоєний усіх, доступних сільському духовенству, нагород, за вірцеву службу був піднесений до гідності протоієрея і, будучи парафіяльним священиком, був нагороджений Палицею, що було рідкістю в середовищі сільського духовенства. У його біографії віддзеркалювалася суперечлива епоха ломки суспільних устоїв, усталених духовно-моральних норм, виродження і вихолощення християнської духовності, за відсутності якої людина втрачала цінність і перетворювалася у беззахисну істоту. Після смерті його було піднесено до лику святих.

Одним з яскравих представників духовної еліти ХІХ – початку ХХ ст., життя та діяльність якого пов'язана з Уманщиною, був преосвященний Феодосій (Олтаржевський Петро Наркісович), єпископ Оренбурзький і Тургайський. Найбільш плідні роки його священицької діяльності стали окремою сторінкою історії Православної Церкви в Україні. Петро Наркісович продовжив батьківську традицію, присвятивши своє життя та діяльність богослужінню. Це вчитель Уманського духовного училища, «смотритель» Києво-Подольського духовного училища, інспектор Київської духовної семінарії, ректор Волинської духовної семінарії, ректор Київської духовної семінарії, єпископ Єлисаветградський і 2-й вікарій Херсонської єпархії, єпископ Прилуцький, вікарій Полтавської єпархії, ректор Київської духовної Академії (з титулом єпископа Уманського, другого вікарія Київської єпархії), єпископ Оренбургський і Тургайський.

Ще однією яскравою особистістю духовної еліти Уманщини ХІХ – початку ХХ ст. був Ірине́й Іоаннович Нестерович, який згодом став архієпископом Іркутським, Нерченським та Якутським і який відомий своїм «бунтом» – конфліктом зі світською владою. Ірине́й Іоаннович Нестерович був наділений неабиякими природними здібностями, відзначався вольовим і твердим характером. Високоосвічений і надзвичайно енергійний, він неоднозначно сприймався сучасниками і нерозгаданим залишився для наступних поколінь. Його діяльність привертала увагу церковного керівництва, а світогляд і риси характеру привели до гострого конфлікту з державною владою тоді, коли церква була духовним лідером у державі.

Розв'язуючи поставлені в дисертаційному дослідженні завдання, автор дійшов **висновків**, які виносяться на захист:

1. Історія Православної Церкви, історико-біографічний жанр, як її відгалуження має велику історіографію. За шириною діапазону досліджуваних проблем, за глибиною аналізу, за кількістю постановочних питань, за рівнем науковості та об'єктивності їх висвітлення та за часом створення праць, її умовно можна поділити на дореволюційну, радянську, діаспорну та новітню. Аналіз історіографії досліджуваної проблеми дає можливість стверджувати, що на усіх етапах дослідження церковної історії перевага надавалася загальноісторичному контексту, а окремі регіональні особливості були невеликими вкрапленнями для ілюстрації загальних процесів. Регіональний зріз церковної історії найповніше представлений в новітній історіографії. Що ж стосується персоналістичного виміру

історичного процесу, то необхідно підкреслити, що антропоцентризм, як один з методологічних підходів, перебуває у стадії становлення. І розпрацювання його є актуальною науковою задачею. Що стосується джерельного комплексу, то він виявився достатнім для реалізації поставленої мети та вирішення дослідницьких завдань. Більше того, варто наголосити, що існуюча джерельна база уможлиблює здійснення аналогічних досліджень у ширших географічних межах.

2. Починаючи з кінця XVIII ст., українські правобережні землі, інкорпоровані Російською імперією були включені у єдину для імперії адміністративну систему з практично повним підпорядкуванням церкви самодержавній владі. Структура Київської єпархії нагадувала піраміду, вершиною якої був архієрей з дикастерією (з 1832 р. – консисторією). Територію єпархії було поділено на церковні округи (протопопії), якими управляли Духовні Правління. У свою чергу протопопії поділялися на благочиння. Фундаментальною основою єпархіальної піраміди було парафіяльне духовенство, тісно пов'язане з вірянами, яке здійснювало релігійне, громадське, моральне, політичне виховання населення. Церковно-адміністративна структура підпорядковувалась державній владі і використовувалась як провідник урядової політики. Єпархіальна структура Православної Церкви була сформована до 1799 року. Київська єпархія була втиснута в кордони Київської губернії і сформована чітка структура єпархіального управління.

Територія Уманського повіту у церковно-адміністративній структурі Київської єпархії становила Уманське благочиння, яке підпорядковувалось Уманському Духовному Правлінню – територіальному єпархіальному органу влади. Відкриття Уманського вікаріатства свідчило про особливу увагу єпархіального керівництва до Уманського благочиння.

3. Упродовж XIX – початку XX ст. ст. церковна економіка займала важливе місце в соціально-економічному розвитку Правобережної України. Майновий стан духовенства складали: прибутки від землі, заробітна платня, плата за здійснення християнських треб, добровільні пожертвування. Але основою економічного благополуччя було землеволодіння. Церковне землеволодіння православного кліру Правобережної України перебувало під захистом російського самодержавства. Прагнучи зміцнити своє становища на новоприєднаних землях, російський уряд видав ряд указів, які стосувалися врегулювання церковного землеволодіння. У той період православне духовенство Уманщини було достатньою мірою забезпечене земельними угіддями, отже, становище його було економічно стабільним.

Діти духовенства, хто прагнув реалізувати себе на духовно-церковному поприщі, мали здобути спеціальну духовну освіту. Її послідовні ланки були такими: духовне училище, духовна семінарія, духовна академія. Так, у ході роботи виявилось, що з 51 особи досліджуваних нами родин Уманщини закінчили Київську духовну семінарію 28, Київську духовну академію – 5, духовну семінарію – 3; 2 особи не навчалися, а про рівень освіти 15 осіб не вдалося з'ясувати нічого, оскільки діяльність більшості цих священників припала на початок XIX ст., який найменше забезпечений джерелами. Отже, більшість священників (70,5 %) мали достатній рівень освіти, що дозволяло їм на відповідному рівні виконувати свої обов'язки.

4. Персоніфікація православного кліру Уманського благочиння уможливила виділити найбільші священницькі родини Уманщини XIX – початку XX ст. Це: Молчановські, Гов'ядовські, Павловичі, Крижановські, Дзбановські, Панасевичі, Атаназевичі, Олтаржевські, Нестеровичі. З досліджуваних родин священників найбільшою була династія Крижановських, у якій 12 осіб присвятили себе богослужінню, та Дзбановських – 11 осіб. А усього з цих родин осіб духовного стану нами виявлено 51 особу.

В ході дослідження вдалося встановити таку тенденцію: кожна священницька родина зберігала та продовжувала традиції православного богослужіння від діда-прадіда, незважаючи на те, що в 1867 р. станова замкненість духовенства була послаблена (заборонено передавати у спадок священницьке місце в парафії, а діти церковнослужителів утратили право належності до духовного стану). Це не завадило деяким родинам протягом століття тримати в руках парафії, наприклад: родина Дзбановських упродовж усього XIX століття посідала парафії сіл Ропотухи та Кузьминої Греблі.

У результаті дослідження встановлено, що на кожного з представників кліру було покладено тягар чисельних обов'язків та посад не лише релігійного, але й світського характеру. Підраховано, що з 49 священнослужителів: 12 були вчителями (наставниками) церковнопарафіяльних шкіл, 4 – вчителями духовних училищ, 1 – бібліотекарем, 1 – наглядачем духовного училища (Києво-Подольського); 1 – спостерігачем шкіл в окрузі, 6 – благочинними, 3 – помічниками благочинного, 4 – депутатами благочинницького округу, 3 – членами благочинницької ради, 2 – духовними слідчими, 4 – духовниками округи, 1 – місіонером Уманського благочиння, 1 – членом Правління при Уманському духовному училищі, 5 – членами Будівельного комітету; 1 – членом будівельної комісії, 1 – членом ревізійного комітету при Уманському духовному училищі, 1 – членом Уманського повітового відділення Київської Єпархіальної Училищної Ради, 1 – колегіальним секретарем, 1 – членом Державної Думи (III), 1 – інспектором духовної семінарії (Київської), 1 – ректором духовної семінарії (Волинської, Київської), 1 – ректором духовної Академії (Київської).

Показано, що обіймаючи ці посади, священники Уманщини самовіддано працювали, за що отримали немало кількість заохочень та нагород. Пошанування пастирської праці свідчить про їх авторитет, сумління та вірне служіння духовним ідеалам. Тому, переконливим є твердження про те, що неабияку роль у національно-культурному та суспільно-політичному житті населення Уманщини XIX – початку XX століття відіграло саме православне духовенство.

5. Отже, персоніфікуючи склад православного кліру Уманського повіту XIX – початку XX століття, вдалося виявити великі священницькі родини, вихідці з яких складали духовну еліту тогочасного суспільства. Це були високодуховні особистості, які творили історію не лише окремого регіону, а всієї України. Вони формували морально-етичні, політичні підвалини суспільного світогляду. Архієпископ Нестерович Іоанн (Іриней) Іоаннович, єпископ Олтаржевський Петро Наркісович, протоієреї – Олтаржевський Наркіс Іустинович, Атаназевич Федір, Атаназевич Макарій Федорович, Гримальський Леонтій Стефанович поповнили духовну еліту тогочасного суспільства, а Атаназевич Іоанн Макарівич, Богданович

Сава Никифорович, Населенко Памфіл Тимофійович увійшли до золотого фонду політичної еліти. Усі вони були яскравими непересічними особистостями, які своїм сумлінним служінням високій ідеї утверджували ідеали добра, загальнолюдської моралі, християнських чеснот. Вони залишили після себе світлу та добру пам'ять і зробили неоцінений внесок у вітчизняну історію та культуру.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Статті, опубліковані у наукових фахових виданнях:

1. Семенчук О. О. Священицька династія Дзбановських серед духовної еліти України XIX – початку XX століття / О. О. Семенчук // Література та культура Полісся / Ніжинський держ. ун-т імені Миколи Гоголя. – Ніжин, 2011. – Вип. 65 : Соціальні аспекти регіонального та загальноукраїнського історико-культурного розвитку. – С. 239–245.
2. Семенчук О. О. Священицька родина Крижановських серед духовної еліти XIX – початку XX ст. / О. О. Семенчук // Гілея : наук. вісн. – К., 2011. – Вип. 44. – С. 69–75.
3. Семенчук О. О. Церковне землеволодіння на Уманщині XIX – початку XX ст. за матеріалами Уманського повітового суду / О. О. Семенчук // Наук. зап. Вінницького держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського : зб. наук. пр. Серія: Історія. – Вінниця, 2011. – Вип. 19. – С. 301–306.
4. Семенчук О. О. Сільське парафіяльне духовенство Уманщини серед духовної еліти України XIX – початку XX ст. / О. О. Семенчук // Гілея : наук. вісн. – К., 2010. – Вип. 41. – С. 26–34.

Праці апробаційного характеру:

5. Семенчук О. О. Духовна еліта Уманщини : родина Павловичів та Гов'ядовських / О. О. Семенчук // Регіональні проблеми української історії : зб. наук. пр. / Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини. – Вип. 4 : [Історія Уманщини в іменах : матеріали Третьої Уманської іст.-біогр. конф., Умань, 19 берез. 2012 р.]. – Умань, 2012. – С. 101–107.
6. Семенчук О. О. Православне духовенство Уманщини XIX ст. : родина Молчановських / О. О. Семенчук // Актуальні проблеми археології, історії та історичного краєзнавства Буго-Дніпровського межиріччя : зб. наук. пр. / Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини. – Умань : ПП Жовтий, 2012. – [Спецвип. : Актуальні проблеми археології, історії, та історичного краєзнавства Буго-Дніпровського межиріччя» (присвяч. 110-річчю з дня народж. Г. Ю. Храбана, Умань, 26–27 квіт. 2012 р.) : матеріали Міжнар. наук. конф.]. – С. 303–307.
7. Семенчук О. О. Священицька родина Панасевичів серед духовної еліти України XIX – початку XX століття / О. О. Семенчук // Актуальні питання вітчизняної, світової та історії науки : пошуки, роздуми, знахідки : матеріали Четвертої Міжнар. конф., Луганск, 20–21 квіт. 2011 р. / Східноукр. нац. ун-т імені Володимира Даля. – Луганськ, 2011. – С. 142–144.
8. Семенчук О. О. Клірові відомості як джерело генеалогії православного духовенства XIX – початку XX століття : на прикладі Уманського повіту / О. О. Семенчук // Наука і вища освіта : тези доп. учасників XIX Міжнар. наук.

конф. студ. і молодих учених, Запоріжжя, 21–22 квіт. 2011 р. : у 3 т. / Класичний приват. ун-т. – Запоріжжя : Вид-во КПУ, 2011. – Т. 3. – С. 251.

АНОТАЦІЯ

Семенчук О.О. Православні священицькі родини Уманщини в суспільно-політичному житті ХІХ – початку ХХ ст. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2012.

На основі комплексного аналізу широкого кола архівних, статистичних та довідкових матеріалів, наукових публікацій, церковної періодики у дослідженні персоніфіковано найбільші священицькі родини Уманщини, представники яких входили до золотого фонду духовної еліти українства, які своєю подвижницькою та освітянською діяльністю сприяли духовному удосконаленню суспільства. Складено біографії вихідців із тих родин парафіяльних священиків, котрі піднявшись до вищих щаблів церковної ієрархії, посіли помітне місце в історії Церкви. Показано, що, як правило, великі священицькі родини давали талановитих і високоосвічених творців суспільно-політичного життя, які найповніше розкрилися на освітянській ниві та державній службі, були організаторами краєзнавчого руху, сприяли накопиченню історичних знань, і котрі з освічених кіл тогочасного суспільства найближче були до широких народних мас, позбавлених можливості навчатися.

Аргументовано доводиться, що саме парафіяльне православне духовенство, котре з діда-прадіда проживало на українській землі у тісному спілкуванні з сільським населенням, на відміну від зросійщеної верхівки Православної Церкви, мало великий вплив на збереження національно-культурних традицій і поживлення суспільно-політичного життя ХІХ – початку ХХ ст. Непересічних особистостей дали родини Нестеровичів, Олтаржевських, Атаназевичів, Повловичів, Молчановських, Крижановських, Дзбановських, Гов'ядовських, Панасевичів з Уманщини.

Ці родини не тільки продовжували традиції пастирського служіння, але й піклувалися освітою, культурою, морально-психологічним станом селянських сімей та сільських громад.

Ключові слова: Православна Церква, династія, Уманщина, Уманський повіт, парафіяльне духовенство, Уманське Духовне Правління, духовна еліта, протоірей, благочинний, Київська єпархія, клір, церковнопарафіяльні школи, благочиння.

АННОТАЦІЯ

Семенчук О.А. Православные священнические династии Уманщины в общественно-политической жизни ХІХ – начала ХХ в. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – ГВУЗ «Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды». – Переяслав-Хмельницкий, 2012.

На основании комплексного анализа широкого круга архивных, статистических и справочных материалов, научных публикаций, церковной периодики исследованы и персонифицированы самые большие семьи священников Уманщины, представители которых входили в золотой фонд духовной элиты украинства, которые своей подвижнической проповедческой и образовательной деятельностью содействовали духовному усовершенствованию общества. Составлены биографии выходцев из тех семей приходских священников, которые поднялись на высшие ступени церковной иерархии и заняли видное место в истории Церкви. Доказано, что обычно из больших семей священников выходили талантливые и высокообразованные деятели общественно-политической жизни, которые наиболее раскрылись в области образования и государственной службы, были организаторами краеведческого движения, содействовали накоплению исторических знаний и которые из числа образованных кругов того времени ближе всех были к широким народным массам, лишенных возможности учиться.

Аргументировано доказано, что именно приходское православное духовенство, которое из деда-прадеда проживало на украинских землях в тесном общении из сельским населением, в отличие от обрусевшей верхушки Православной Церкви, оказывало большое влияние на сохранение национально-культурных традиций и оживление общественно-политической жизни XIX – начала XX века.

Эти семьи не только продолжали традиции пастырского служения, но и заботились об образовании, культуре, морально-психологическом состоянии крестьянских семей и сельских общин.

Ключевые слова: Православная Церковь, династия, Уманщина, Уманский уезд, приходское духовенство, Уманское Духовное Правление, духовная элита, протоиерей, благочинный, Киевская епархия, клир, церковноприходские школы, благочиния.

ANNOTATION

Semenchuk O. O. Uman region Orthodox priest families in the social and political life of XIX – the beginning of XX century. – Manuscript.

Thesis for obtaining Candidate degree in Historical Sciences, specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – SHEE «Pereyaslav-Khmelnyskyi Gryhoriy Skovoroda State Pedagogical University. – Pereyaslav-Khmelnyskyi, 2012.

Based on a complex analysis of a wide range of archival, statistical, background materials, scientific publications, and church periodicals the research personified the largest priest families in Uman region. The representatives of these families created the golden fund of Ukrainian clerical elite and their selfless, preaching and educational activities contributed to the spiritual improvement of society. The thesis presents the biographies of beneficed clergymen families' natives who rose the church hierarchy and played a prominent role in the Church history. Large priest families are shown to produce talented and highly educated creators of social and political life who could fully realise themselves in education activity and the civil service, organized regional movement, contributed to the accumulation of historical knowledge, and as educated members of that time society were closest to the people, deprived of education possibilities.

It is proved that Orthodox beneficed clergymen being native citizens in Ukraine and living among rural people had a great influence on the preservation of national traditions and the revival of political life of XIX – the beginning of XX century unlike Russified leaders of the Orthodox Church. Outstanding personalities were born in such Uman families as Nesterovych, Oltarzhevskiy, Atanazevych, Povlovych, Molchanovskiy, Kryzhanovskiy, Dzbanovskiy, Govyadovskiy, Panasevych. These families not only continued the traditions of priest service, but also took care of education, culture, morale of village families and rural communities.

The Kryzhanovskiy's' dynasty was found out to be the biggest among studied Orthodox priest families. It consisted of 12 persons who were devoted to worship: Sava, Gregoriy Savovych, Ivan Grygorovych, Kharlampiy Ignatovych, Pavlo Mykytovych, Lavrentiy Mykytovych, Vasyl, Oleksandr Vasylyovych, Mykola Oleksandrovych, Apolinary Yermolayovych, Yevfimiy Fedorovych. Next in number there were such families as the Dzbanovskiy – 11 clergymen: Ioann, Afinogen (Afanasiy), Andriy Afinogenovych, Mykola Andriyovych, Vasyl Andriyovych, Vasyl, Mykyta Vasylyovych, Gavriyil Mykytovych, Viktor Fedorovych, Tykhon Fedorovych, Luka; the Movchanovskiy – 6 clergymen: Vasil, Nykyfor, Porfyriy Nykyforovych, Grygoriy Nykyforovych, Andriy Porfyrovych, Mykola Porfyrovych; the Pavlovyches – 6 priests: Oleksandr, Mykhaylo, Prokopiyy Mykhaylovych, Afanasiy, Luka, Mykhaylo Lukych. The Orthodox priesthood was reinforced by 5 members of Panasevych family (Moyisey Fedorovych, Mykhaylo Iakovych (Yakovych), Antoniyy Yakovych, Petro Antoniyyovych, Yevgen Antoniyyovych), 3 persons of Govyadovskiy family (Mykhaylo Zinoviyyovych, Afanasiy Zinoviyyovych, Feodosiy) and 3 members of Atanazevych family (Fedir, Makariy Fedorovych, Ioann Makarovych). At that time among outstanding people there were 3 priests of Nesterovych family (Gavryyil, Ioann Gavryyilovych, Ioann (Iryney) Ioannovych), and 2 clergymen of Oltarzhevskiy family (Narkis Iustynovych, Petro Narkisovych).

The research shows that at the beginning of XX century the outstanding representatives of Ukrainian intelligentsia were members of Uman priest families – followers of family traditions, active fighters for defending of the Orthodox faith, devotees of Ukrainian culture and science – Atanazevych Ioann Makarovych, Bogdanovych Sava Nykyforovych, Naselenko Pamfil Tymofiyovych, Grymalskiyy Leontiy Stefanovych, Oltarzhevskiy Petro Narkisovych (Feodosiy Oltarzhevskiy), Nesterovych Ireney Ioannovych, Molchanovskiy Feodosiy Mykolayovych, Bilyashivskiy Mykola Fedotovych. They were highly educated, righteous persons having strong and firm characters and faith in spiritual perfection. Those people strengthened the ideals of good, Christian virtues, contributed to the social, political, national and cultural life and were known to be the representatives of Ukrainian elite's golden fund.

Key words: Orthodox Church, dynasty, Uman region, Uman district, parish clergy, Uman Clerical Leaders, clerical elite, archpriest, decanal, Kyiv eparchy, the clergy, parish schools, rural deanery.